

**XVI ASRDA BUXORO ADABIY MUHITI VA UNDA SAYYID
POSHSHOXOJANING TUTGAN O'RNI****Nodira Sadullayeva Zaynidin qizi**

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent Davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti
Matnshunoslik va adabiy manbashunoslik
yo'nalishi 1-kurs magistranti
nodirasadullayeva471@gmail.com
tel: (97) 7232193

Annotatsiya: O'rta asrlar mumtoz adabiyoti haqida gapirar ekanmiz, undagi siymolar, shaxslar, yaratilgan asarlarning poyoniga yeta olmaymiz. Biz ushbu maqolada aynan Buxoro adabiy muhitida o'rin tutgan va ijod qilgan ijodkorlar haqida fikr yuritganmiz. Shunday ijodkorlardan biri, bizning magistrlik ishimizning subyekti hisoblangan Sayyid Poshshoxoja (Xoja)ning adabiy-ilmiiy merosi hamda Buxoro siyosiy va adabiy muhitida tutgan o'rni haqida ayrim fikr mulohazalarni keltirdik.

Kalit so'zlar: Sadrluk, shayxulislom, shayboniylar, tazkira, adabiy muhit, axloqiy-ta'limiy, hikoyachilik, folklor.

Abstract: When we talk about classical literature of the Middle Ages, we cannot get to the bottom of the characters, personalities and works created in it. In this article we thought about the artists who lived and worked in the literary environment of Bukhara. We have made some comments on the literary and scientific legacy of one such artist, the subject of our master's thesis, Sayyid Poshshahodzhi (Khoja), and his place in the political and literary milieu of Bukhara. Sadrluk, shayxulislom, shayboniylar, tazkira, adabiy muhit, axloqiy-ta'limiy, hikoyachilik, folklor.

Key words: Sadrluk, shayxulislom, Shaybani, tazkira, literary environment, moral and educational, fairy tales, folklore.

Аннотация: Когда мы говорим о классической литературе Средневековья, мы не можем докопаться до созданных в ней характеров, личностей и произведений. В этой статье мы подумали о художниках, живших и творивших в литературной среде Бухары. Мы сделали некоторые комментарии о литературном и научном наследии одного из таких художников, предмета нашей магистерской диссертации, Сайида Пошшаходжи (Ходжи), и его месте в политической и литературной среде Бухары.

Ключевые слова: Садрлик, Шайхулислам, Шайбани, тазкира, литературная среда, нравственно-воспитательная, сказочная, фольклор.

XVI -XIX asr 1-yarmi Buxoro adabiy muhiti ayrim o'ziga xos xususiyatlar bilan ajralib turadi. Bu, albatta, bevosita ijtimoiy-siyosiy jarayon bilan bog'liq. Buxoro ijtimoiy hayotida islom dini g'oyalari, qoidalari yetakchi mavqeda turgan. Ammo, san'at, hunarmandchilik, adabiyot ham o'z yo'lida taraqqiy etgan. Chunki, xalq buyuk san'atkor. U hamisha ilg'or g'oyalar yaratadi. O'z ijodi bilan kamolotga intiladi. Buxoro adabiy muhiti aholining etnik qatlamidan kelib chiqib, ayrim xos xususiyatlarga ega. Birinchidan, u yerda zullisonaynlik (ikki tillilik) an'anasining uzoq tarixi bor. Ijod sohiblari, asosan, ikki - o'zbek va fors-tojik tilida ijod qilishgan. Ikkala tilda ham ibratli asarlar yaratilgan. Xususan, Ubaydiy, Xoja, Vola, Shavqiy, Shukuriy, Xiromiy, Joniy kabi ko'plab ijodkorlar yaratgan adabiy merosni e'tirof etish mumkin. Ikkinchidan, boshqa xonliklardan farqli o'laroq, ijodiy jarayon tarqoq holda mavjud edi. Ammo, bu adabiyot ravnaqiga salbiy ta'sir

etmagan. Adabiy muhitda yaratilgan asarlarni kuzatar ekanmiz, yuqorida eslatilganidek, ularda diniy tushunchalarning faolligini ko'ramiz. Dunyoviylik esa ular zamirida yuzaga chiqadi. Bu adabiy muhitda Navoiy, Fuzuliy, Bedil, Hofiz kabi donishmand shoirlarimiz an'analari davom ettirildi. Mavzu, g'oya va janrlar takomillashtirildi. G'azal, muxammas, ta'rix, qit'a, masnaviy kabi an'anaviy janrlarning yangi qirralari kashf etildi. Yangi zamonaviy fikrlar bilan boyitildi.

Buxoro adabiy muhitida muhim o'rin tutgan ijodkorlardan biri Ibodulla Sayid Poshshoxoja binni Abdulvahhobxoja Xoja taxallusi bilan ijod qilgan. U o'zbek adabiyotida kichik nasriy hikoyalar ustasi sifatida mashhur. Xoja va uning hayot yo'li, ijodi haqida ma'lumot kam. Mavjud fikrlar esa bizgacha adibning asarlari va o'g'li Hasanxoja Nisoriyning «Muzakkiri ahbob» tazkisasi orqali yetib kelgan. Ushbu tazkirada zikr etilishicha, Xojaning otabobolari yirik davlat arboblari va she'rlar yozuvchi ijodkor kishilar bo'lishgan. U 1484-yilda Balxda tavallud topgan. Ma'lum vaqt sadrlik (vaqf yerlarining hisobi va tekshirishlarini olib boruvchi shaxs), keyinchalik eng yirik diniy lavozim shayxul-islomlik (bu mansabdagi kishi podshohning o'ng tomonida 1 o'rinda turgan) mansablarida ishlagan. U davlat boshqaruvida e'tiborli shaxslardan hisoblangan. Xoja Ahrori Vali kabi ko'p ziddiyatli vaziyatlarni sulh yo'li bilan hal etishga hissa qo'shgan. Xoja faoliyati zamonaviy adabiyotshunosligimizda ham jiddiy tadqiq etilgan. Filologiya fanlari nomzodi M.Mirzaahmedova o'z izlanishlari natijalarini «Xoja» nomli monografik asar sifatida chop ettirgan. Unda adibning kichik hikoyalar majmuasi «Gulzor» va «Miftoh ul-adl» chuqur tahlil etilgan. A.Tohirjonov «Xojaning yangi topilgan asari» maqolasida uning Nizomiy Ganjaviy «Xamsa»sining 1-dostoni «Maxzan ul-asror»ga javob tarzida yaratilgan «Maqsad ul-atvor» dostoni borasida to'xtaladi. N.Mallayev, V.Zohidov, V.Abdullayev kabi adabiyotshunoslar ham turli tadqiqotlarida Xojaning hayoti va ijodi haqida muhim ma'lumotlar berishadi. Matnshunoslik yo'nalishida esa uning she'rlari, hikoyalari va dostonidan parchalar bir necha bor chop etildi. Xojaning vafot yili noma'lum. Ammo, Nisoriy «Muzakkiri ahbob» tazkirasining ma'lumotlaridan kelib chiqib, u XVI asrning so'nggi choragigacha umr kechirgan, deyish mumkin. Adibning she'r, doston, hikoya yozgani haqida ma'lumot bor. U ikkita (o'zbek va fors-tojik tilida) devon tuzgan. Ammo, devoni qo'lyozmalari taqdiri noma'lum. U bizgacha yetib kelmagan. Ayrim she'rlari tazkiralarda, hikoyalar to'plamida saqlangan. U Zahiriddin Muhammad Boburni shoir sifatida hurmat qilgan. Raqib sulola, ya'ni shayboniylar saroyida yashaganiga qaramasdan, u bilan do'stona munosabat o'rnatishga harakat qilgan. Bir-birlariga maktublar yo'llashgan. Xoja Boburga o'z she'rlaridan namunalar ham yuborganligi haqida ma'lumotlar bor. Uning xonadoniga Boburning ham asarlari yetib kelgan. Nisoriy tazkirasida otasining Bobur podsho bilan iliq, samimiy munosabatda bo'lganini eslaydi. Turli yozishmalar olib borish bilan birga o'rtalarida ijodiy hamkorlik, fikr almashishlar ham bo'lganini e'tirof etadi. Otasi «Kechadur» radifli g'azalini unga yuborganini ta'kidlaydi.

Xoja 1528-yilda Nizomiyning «Maxzan ul-asror» dostoni ta'sirida «Maqsad ul-atvor» manzumasini yaratgan. Bizga mazkur asarning ayrim parchalari, namunalarigina ma'lum. Ko'rinadiki, Xoja ijodi o'z davri adabiy jarayonida muhim o'ringa ega bo'lgan. Uning asarlarini o'rganish, maqomini belgilash adabiyotshunosligimiz oldidagi dolzarb vazifalardandir. Xoja hikoyalarida ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-ta'limiy g'oyalar ilgari surilgan. Uning timsollar qamrovi turli-tuman. Podshohlar, vazirlar, cho'pon, shayx, murid, kambag'al kampir, payg'ambarlar, hatto pashsha, yel kabi obrazlar majmuiga duch kelamiz. Hikoyalarning tili sodda va ravon. Ularning yaratilishiga xalq og'zaki ijodi namunalari, Nizomiy, Navoiy asarlaridagi turli syujetlar turtki va asos bo'lgan. Xojaning maqsadi ham, bizningcha, fors-tojik adabiyotidagi ibratli syujetlar bilan, yuqorida ta'kidlaganimizdek, turkiyzabon qavmni tanishtirish bo'lgan. Ammo, u hech bir mavzuni, folklordan oladimi, fors-tojik adabiyotidan oladimi, aynan keltirmaydi. Ularni qayta ishlaydi. O'z fantaziyasi

bilan boyitib, zamonaviylashtiradi. Asardagi g'oyalarni teranlashtiradi. O'zining donolik va hikmatlarga boy hayotiy xulosalarini hikoyalar zamiriga singdiradi. Bu jihatdan uning «Iskandar va Chin xoqoni» hikoyasi ibratlidir. Uning qisqacha mazmuni quyidagicha: Iskandar Chin mamlakati musodarasini uchun o'tlanadi. Xoqon qon to'kishdan saqlanib, Iskandarga taslim bo'ladi. Uni kechki ziyofatga taklif etadi. Dasturxonga oltin va kumush idishlarni bo'sh qo'yadi. Iskandar ovqati qani deb so'raganda, xoqon: "sening maqsading osh emas, balki oltin, kumushlar-ku! Shuning uchun qon to'kasan-ku" - deb xijolat qiladi. Xoja hikoyanavisligida Mahmud G'aznaviy, Horun ar-Rashid, Iskandar Zulqarnayn kabi mashhur tarixiy shaxslar bilan bog'liq syujetlar ham katta o'rin egallaydi. Ayniqsa, shu yo'nalishdagi asarlarida adibning o'ziga xos mahorat qirralari namoyon bo'ladi. Jumladan, Iskandar bilan bog'liq voqealar yechimini Nizomiy, Navoiy, Xoja talqinida ko'rib chiqsak, Xojaning adib sifatidagi dunyoqarashi, tafakkur tarzi, yondashuv tamoyili ayonlashadi. Bu, ayniqsa, uchala asarda ham mavjud bo'lgan Iskandar va Chin xoqoni munosabati yechimida yaqqol ko'rinadi. Mazkur voqea syujetida katta farq yo'q. Uchala ijodkorda ham Xoqon kuch-qudrati, boyligi yetarli bo'lishiga qaramay, qon to'kilishining oldini olish uchun sulhni ma'qul ko'radi. Ammo ijodkorlar g'oyalar yechimida turlicha yo'l tutishadi. Nizomiy dostonida Iskandarga uch narsa - ov lochini, bir ot va uch noyob xislatli bir qiz sovg'a qiladi. Bu detallarda, ma'lum ma'noda, tinchlik, xotirjam hayot taqdimi ifoda etiladi. Navoiy "Saddi Iskandariy" sidda mol-u mulk shaydosi Iskandar oyog'i ostiga dur-u gavharlar sohib, yana 1000ta ot, 1000ta tuya, 1000ta xachir, 9000 qimmatbaho kiyim-kechak, idish-tovoqlar, 1000ta kanizak, tilsimli ko'zgu va ajoyib fazilatlariga ega bir qiz tortiq qiladi. Ko'rinadiki, Navoiy asaridagi hadyalar yanada real hayotga mutanosibroq. Davr ijtimoiy hayotining aniq tasvirining namoyoni. Xoja esa mazkur holatga o'ziga xos, yangicha yondashadi. Vaziyatni kinoya bilan uyg'unlashgan, satirik-yumoristik badiiy ashyoga aylantirib qo'llaydi. Chin yurtiga kelgan Iskandarni Xoqon tilla, kumushlardan yasalgan bo'sh idishlar bilan mehmon sifatida kutib oladi. O'zaro suhbat jarayonida, shohning maqsadi tilla, kumushlardangina iboratligini ta'kidlab, uni o'z ochko'zligidan mulzam qiladi. Bir yillik xirojning yarmini jasorat bilan Iskandardan o'z xalqi uchun olib qola oladi. Ko'rinadiki, Xoja hikoyasi qisqa hajmli bo'lishiga qaramay, undagi Xoqon obrazi xarakter jihatidan ideal podshoh darajasigacha ko'tariladi. U o'z manfaatidan, hattoki, o'z hayotidan ham xalq manfaatini, vatani tinchligini ustun ko'radi. Bu yo'lda jasorat va jur'at bilan odilona harakat ham qiladi. Xoja syujetga, obrazlar tizimiga sezilarli o'zgartirish kiritmagan. Ammo ularga yondashuvda yangiliklar olib kirishga harakat qiladi. Bu kichikkina o'zgarish esa asar g'oyasini, ijodkor badiiy niyatini yangi va yuksak pog'onaga ko'tarishga xizmat etadi.

Xulosa qilib aytilganda, Xoja hikoyalarida adolat masalasi birinchi o'rinda turadi. Deyarli, barcha asarlarida muallif adl tushunchasini turli rakurslardan turib yoritishga harakat qiladi. "Podshoh va zohid", "Mahmud G'aznaviy va boyqush", "Sulton Mahmud G'aznaviy, vazir va Ayoq", "Shayx Bahlul va Xorun ar-Rashid", "Sulaymon, pashsha va yel" kabi hikoyalarda bosh g'oya sifatida adolat masalasi qo'yilgan. Xojaning lirik merosidan bizga, hikoyalar tarkibidagi she'riy parchalardan tashqari, 2 g'azal, 5 qit'a, 2 ruboiy, 1 masnaviy, Nizomiyning "Maxzan ul-asror" dostoniga javob tarzida yaratilgan "Maqsad ul-atvor" nomli dostoni yetib kelgan. Sankt Peterburglik olim, filologiya fanlari doktori A. Tohirjonov LDUning Sharq fakulteti kutubxonasida 3706 inv. raqami va Sankt-Peterburg Sharqshunoslik instituti kutubxonasida V-3985 inv. raqami bilan saqlanayotgan qo'lyozma "Maqsad ul-atvor" dostoni ekanligini aniqlagan, asarning ilmiy-tanqidiy matnini yaratgan. Xoja asarlarida ifodalangan ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-ta'limiy mavzular bugun uchun ham ibratli. O'z ahamiyatini yo'qotgan emas.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Hasanxoja Nisoriy. Muzakkiri ahhob. T. : 1993.
- 2 . M.Mirzaahmedova. Xoja. T.: 1975.
- 3 .Zohidov V. O‘zbekadabiyoti tarixidan. T.: 1961.
- 4 .Xoja. Miftoh ul-adl. T.1962.
- 5 . Xoja. Gulzor. T.: 1961.
- 6 . O‘zbek adabiyoti. Xrestomatiya. 3-kitob. T. : 1959.
- 7 . O‘zbek adabiyoti tarixi. 5 jildlik. 3-jild. T.: 1978.
8. Tohirjonov A. Xojaning yangi topilgan asari. ”O‘zbek tili va adabiyoti”jurnali, 1975, 3-son.